

Jiří Rejzek*

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy
Ústav pro jazyk český
Praha

K sémantické diferenciaci psl. *lichь

Kvalitativně-hodnotící adjektiva mívají často pozoruhodný sémantický vývoj s řadou vedlejších sémantických linií směřujících někdy až k enantiosémii. Jak známo, sémantické změny jsou mnohem obtížněji uchopitelné a klasifikovatelné než změny formální, a jejich výzkum tak za výzkumem hláskových a slovtvorných změn zaostává. Zvláště ve slovanské jazykovědě zůstávají pokusy kategorizovat a formalizovat sémantické změny stále spíše výjimkou (srov. v poslední době Jakubowicz 2010).

Jedním z praslovanských adjektiv, jejichž kontinuanty mají velmi bohatou škálu významů, je *lichь. Výkladové slovníky jednotlivých slovanských jazyků často chápou skupiny těchto významů ze synchronního pohledu jako homonyma a zcela jednoznačně se k jednotnému etymologickému východisku slova nestaví ani některé etymologické slovníky. Významy v jednotlivých jazycích jsou víceméně zmapované (souhrnný přehled např. v ESSJa 15: 99–102; ESJS 7: 422–423), jejich vzájemné souvislosti a sémantické posuny však většinou nejsou přehledně a přesvědčivě vyloženy. Zřejmě dosud jedinou prací, která se sémantickou strukturou a sémantickým vývojem psl. *lichь podrobněji zabývala, je stať V. B. Silinové v rámci materiálů pro všeslovanský jazykový atlas (Silinová 1977: 34–56). Silinová podává téměř vyčerpávající přehled materiálu a důkladnou, v podstatě struk-

* Doc. PhDr. Jiří Rejzek, Ph.D., Charles University, Institute of Czech Language and Theory of Communication, Prague, Czech Republic.

<https://orcid.org/0000-0003-1834-9668>.

e-mail: jiri.rejzek@ff.cuni.cz.

turalisticky pojatou analýzu sémantiky slova s řadou zajímavých postřehů, působí však – i vzhledem k použité sekundární literatuře – poněkud „rusocentricky“. Cílem tohoto článku je podívat se na sémantický vývoj psl. **lichъ* po téměř půlstoletí od stati Silinové novým pohledem, posoudit důkladněji i jemnější nuance sémantického vývoje v jednotlivých jazycích a uvést také mimoslovanské sémantické paralely, které můžou naznačený sémantický vývoj ve slovanských jazycích podpořit.

Ve staroslověnětině, jejíž svědectví je důležité z pozice nejstaršího zaznamenaného slovanského jazyka, znamená *lichъ* ‘nadměrný, přílišný, hojný’, ojedinele i ‘špatný’, ve spojení *lichъ byti* pak ‘být zbaven čeho’. Negativní význam ‘špatný’ se výrazněji projevuje ve složeninách (*lichomyслиti* ‘zlé zamýšlet’, *lichodějanie* ‘zlé počínání’, *lichojemljei* ‘úskočný člověk, prospěchář’), i když i zde jsou doklady na původní kvantitativní význam (*lichojadenije* ‘nadměrné jedení, obžerství’, *lichopitije* ‘nadměrné pití, opilství’) (ESJS 7: 422). Bulharské *lich*, užívané hlavně v lidovém jazyce, má vedle jednoznačně negativních významů ‘zlomyslný, potměšilý, zlý’ a ‘nepříjemný, tíživý’, také významy ‘komu je těžké se zavděčit, vrtošivý, rozmarný’, ‘bujný’, zastarale a nářečně pak i ‘divný’, ‘mající nějaký fyzický nedostatek’, ‘skrytý, tajný’, ‘hbitý, živý’, ‘tenký’, ‘(o dětech) zlobivý, plačtivý, nesnesitelný’ aj. (BER 3: 435; ESSJa 15: 99–100). I přes značný nářeční rozptyl (včetně formálních variant *lif*, *lio*) nezasahuje toto slovo do makedonštiny, která je tak jediným slovanským jazykem (nepočítáme-li polabštinu), kde kontinuanty psl. **lichъ* nejsou zastoupeny. S./ch. a sln. *lih* znamená především ‘lichý, nepárový’, ale v srbských a charvátských slovnících zpracovávajících i starší slovní zásobu najdeme i další významy: ‘nepotřebný’, ‘postrádající něco, zmrzačený’, ‘falešný, marný, pomíjivý, nicotný’ (RJA 6: 55). Značné množství významů nabízí stč. *lichý*. Gebauer (1916: 253) je uvádí jako ‘nerovný (počtem), nepravý, podvodný, zlý, prostý, prázdny, zbavený’. Podle ESSČ jsou staročeské významy strukturovány takto: ‘lichý, nepárový’, ‘nadbytečný, nepotřebný’, ‘zbytečný, marný, jsoucí nadarmo’, ‘čeho zbavený’, ‘ubohý, bídný’, ‘bídny, ničemný’, ‘špatný, nesprávný, nepravý’. Do nové češtiny některé tyto významy zanikly (‘nadbytečný, něčeho zbavený, ubohý, ničemný’), ale pro úvahy o významových posunech je relevantní právě starší stav. Dnešní slovenština má u *lichý* významy ‘klamný, neopodstatněný, prázdny’ a ‘nečestný, nespravedlivý, zlý, planý’ (SSSJ 2: s.v.), HSSJ (2: 220) dokládá význam ‘zlý, chamtivý’. Dl. *lichy* znamená ‘svobodný, volný; holý’, v horní lužičtině je slovo doloženo pouze v ojedinelém slovníkovém dokladu jako *lichy* s významy ‘holý, volný, prázdny, oholený’ (Schuster-Šewc 11: 843). U stp. *lichy* se uvádějí významy ‘nespravedlivý, ničemný, zlý’ a ‘nuzný, marný, ubohý’ (SSStp 4: 43) a tyto významy v podstatě pokračují i do nové polštiny. V pomořanské slovinštině se vyskytuje několik variant slova (*lāxi*, *lēxi*, *laxi*), významy jsou ‘nepatrný, bezvýznamný, ubohý, mizerný, špatný’ (ESSJa 15:101). Specifické skupiny významů se vytvořily ve východoslovanských jazycích. Sorokoletov (1966), který se zabýval sémantickým rozsahem r. *lichój* v dia-

lektech i spisovném jazyce, mluví ze synchronního pohledu o dvou homonymech. Sémantickým jádrem prvního je význam ‘zlý, zlověstný’, zatímco centrem druhého jsou významy ‘smělý, udatný, kurážný’. K prvnímu okruhu patří i významy ‘těžký, plný obtíží, plný zloby, surový’, ke druhému např. ‘rychlý, bujný, mrštný’ a také ‘dovedný’. Pro starou ruštinu je třeba přidat ještě další významový okruh ‘přílišný, nadměrný, neobyčejný’. V ruských dialektech je významový obraz ještě pestřejší – srov. např. významy ‘ostrý, nepříjemný (chutí či zápachem)’, ‘zlobný, nepřející’ aj. Důležité jsou však i substantivizované podoby s významy jako ‘nečistá síla, zlý duch’, ‘nepřítel, nepřející’, ‘kožní nemoc u koní’, ‘bída, neštěstí, zloba, závist’ (ESSJa 15: 101–102; Sorokoletov 1966: 159–160). Negativní významy adjektiva jsou i v ukr. *lychjýj* ‘zlý, špatný, mizerný, vetčný’, v substantivizované podobě ‘čert, nečistá síla’, srov. i spojení *lychi oči* ‘oči, které můžou někoho uhranout’, *lycha hodyna* ‘neštěstí, bída, zlé okolnosti’ apod. Podobné významy najdeme v br. *lichyj* ‘zlý, škodlivý, špatný, mizerný’ i ‘nečistá síla, čert’, vedle toho je však – stejně jako v ruštině – zaznamenán i pozitivní význam ‘udatný, junácký, slavný’ (ESSJa l.c.).

Etymologický výklad psl. *lichŦ je vcelku jednoznačný – naprostá většina etymologů ho dnes vykládá z ie. *leik^h-so- ‘zůstávající, přebývající’ od ie. *leik^h- ‘zanechávat, přebývat’, které pokračuje např. v lit. *likiti* ‘nechávat, zbývat’, gót. *leihwan* ‘půjčovat’, lat. *linquō* ‘zanechávat’, ř. *leipō* ‘nechávat, opouštět’, sti. *rinakti* ‘nechávat’ (srov. ESJS 7: 423). Ve slovanštině sloveso doloženo není a naopak v jiných jazycích zase nenacházíme s-ové deverbativum (srov. Skok 2: 295), přesto vzhledem ke staroslověnským významům ‘nadměrný, nadbytečný, přílišný’ naprostá většina badatelů – přinejmenším od doby, kdy Pedersenovo pravidlo prokázalo vznik *ch* z *ks* – o této etymologii nepochybuje (srov. ESSJa 15: 91). Značný významový rozptyl slova však vedl některé autory k úvahám o tom, že v psl. *lichŦ splynuly dva různé kořeny. Pro významy ‘zlý, ubohý, marný, nicotný apod.’ vidí lákavé spojení s lit. *liesas*, lot. *liess* ‘hubený’, které formálně rovněž bezvadně odpovídá (protobaltské *leis-) (u nás Holub/Kopečný 1952: 206; Machek 1968: 333, před nimi Preobraženskij I: 460; s litevským slovem předtím spojovali např. i Matzenauer 1882: 204 a Miklosich 1886: 169). Původ baltských slov však není zcela jasný, většinou se uznává odvození z ie. *lei- ‘ubývat, menšit se, chřádnout’ (Pokorny 1959–1969: 662; Fraenkel 1955–1965: 329; LIV 2001: 406 však baltské příbuzenstvo neuvádí), vývoj významu by pak byl ‘zmenšovat se’ → ‘stávat se slabým, hubeným’ → ‘stávat se netučným’ (Karulis 1992: 527). Smoczyński (2018: 698) upozorňuje i na možnou protobaltskou rekonstrukci *lais- vzhledem k přejatému fin. *laiha* ‘hubený’. Fraenkel (l.c.) považuje spojení litevského slova s psl. *lichŦ za nepřesvědčivé a Smoczyński (l.c.) Machkův názor za izolovaný.

Machek (l.c.) ve prospěch svého řešení argumentuje tím, že význam ‘zlý’ zvláště v mravním smyslu, nelze vyvodit z ‘nepárový, prázdný, bezcenný’, zatímco v případě srovnání s lit. *liesas* ‘hubený’ je podle něj vývoj významu jasný – jako

paralelu uvádí stč. *hubený* ‘netučný’ i ‘(mravně) bídný’. Tady je však vývoj významu zjevně opačný: význam ‘netučný, hubený, tenký’ se objevuje až v dokladech z doby pozdější (Gebauer 1916: 253) a vyvinul se zřejmě ze stč. ‘bídný, nuzný, chatrný, nicotný, ničemný, špatný’, které je původní. Cesta přes ‘zmenšovat se’ → ‘slabý, hubený’, kterou předpokládáme pro lit. *liesas*, by se pro psl. **lichь* dala aplikovat snad jen na některé okrajové významy jako ‘nepatrný, bezvýznamný, ubohý’ či ‘tenký’ (srov. Bańkowski 2000, t. 2: 37, který jako jeden z mála novějších autorů myšlenku o spojení s lit. *liesas* oživuje právě pro významy ‘marný, nedostatečný, málo cenný’, zatímco pro význam ‘zlý’ počítá s výchozím **leik^v-so-*; mylně však tvrdí, že tento význam se vyvinul pouze ve východoslovanských jazycích).

V souladu s dosavadními převládajícími názory se při výkladu psl. **lichь* a jeho významových posunů obejdeme bez lit. *liesas*. Je ale potřeba věrohodně objasnit velký významový rozptyl tohoto adjektiva směřující až k enantiosémii mezi blízkými slovanskými jazyky (srov. stsl. ‘nadměrný, hojný’ × pomoř. ‘nepatrný’; br. ‘slavný’ × č., p. ‘ubohý’). Etymologický význam ‘přebývající, zbývající’ se již ve staré době modifikoval na ‘nadměrný, přílišný’, který je doložen ve staroslovenštině, staroruštině a ojediněle i v nejstarších srbských a staročeských textech. Z původního významu lze zároveň snadno vyvodit i význam ‘lichý, nepárový’, který je dnes živý pouze v češtině a v západní větvi jihoslovanských jazyků (srov. však starší a nářeční významy substantivizovaného *lichь*, o němž je řeč níže), z řady důvodů se však můžeme domnívat, že byl již praslovanský, ba snad již protobaltský (srov. lit. *liėkas*, lot. *lieks* ‘přebytečný, nepárový’, k tomu Jakubowicz 2010: 116 i Silinová 1977: 37–38).

Ve většině slovanských jazyků bylo adjektivum *lichь* ve významu ‘lichý, nepárový’ nahrazeno – možná z tabuových důvodů – popisnými pojmenováními (např. r. *nečėtnyj*, ukr. *neparnyj*, p. *nieparzysty*, b. *nečėten*), avšak právě význam ‘lichý, nepárový’ považujeme za zásadní pro další sémantickou diferenciaci psl. **lichь*. Od ‘lichý, nepárový’ snadno pochopíme vývoj k ‘horší (kvalitou), zbytečný, nehodící se’ (srov. Bańkowski 2000, t. 2: 37) nebo ‘marný, málo cenný, nuzný apod.’ (srov. Borys 2005: 287), i když v těchto případech lze snad vyjít i z původnějšího a významově širšího ‘zbývající, přebytečný’. Význam ‘lichý’ je ovšem klíčový pro vysvětlení přechodu k významům ‘zlý, ničemný, zlověstný apod.’, který zpochybňoval Machek a který je přitom jedním z centrálních slovanských významů, také zřejmě již praslovanského stáří (Jakubowicz l.c.; Silinová 1977: 46). Tady je třeba vyjít ze starých představ, které jsou s pojmy ‘lichý’ a ‘sudý’ spojeny. Zatímco ‘sudý’ se asociuje s představou úplnosti, rovnosti, pravidelnosti, u ‘lichý’ je to nadbytečnost, nerovnost, křivost apod. Podobnou motivaci (alespoň v prvním kroku) vidíme u lit. *nelėginis* ‘lichý’ od *nelėgus* ‘nerovný’ a také u něm. *ungerade* ‘lichý’, ‘nerovný, křivý’ a odtud přeneseně ‘neupřímný’. Tento příklad vyvrací Machkovu námitku, že se negativní mravní význam nemůže vyvinout z ‘nepárový, lichý’. Významový přechod ‘křivý’ → ‘zlý’ dosvědčuje mimo jiné

samotné psl. *z^hl^h, které se vykládá z ie. *g^hulo- ‘křivý’ (nejnověji např. ESJS 19: 1139). Různé negativní vlastnosti spojené s ‘nepárovostí’ a ‘nerovností’ najdeme i ve významech latinských slov *impār* ‘lichý’ (a vedle toho ‘slabší, nižší, neschopný vyrovnat se něčemu’) a *inīquus* ‘nerovný’ (a také ‘nevhodný, mrzutý, nepřiznivý, nepřátelský, nespravedlivý’) (na obě slova upozorňuje Bańkowski 2000, t. 2: 37). Nabízí se otázka, zda vývoj významu ‘nepárový’ → ‘zlý’ byl způsoben pouze vnímáním nepárového, lichého jako něčeho nedostatečného, nepatřičného, nepřijatelného apod., či zda byl tento pojem asociován i s působením nečistých sil (Jakubowicz 2010: 116 pozn.). Vzhledem k substantivizovaným významům ‘nečistá síla, zlý duch, čert, neštěstí, kožní nemoc, apod.’, které jsou hojně zastoupeny především ve východoslovanských a částečně i západoslovanských dialektech, je jasné, že musíme počítat i s magicko-mytologickým rozměrem pojmu ‘lichosti, nepárovosti’. Číselná symbolika hrála u starých Slovanů (a samozřejmě nejen u nich) významnou roli – s celostí, sudostí byl spojen úspěch, s neúplností, lichostí pak neúspěch, neštěstí apod. (k tomu podrobně Ivanov, Toporov 1965: 89–90, před nimi již Potebnja 1914: 195). Substantivizované podoby *lichŦ, *lich^o se tedy staly synonymem pro zlo, neštěstí, nemoc a někdy i jejich personifikací. Souvislost mezi lichým počtem na jedné straně a neštěstím, zlem apod. na straně druhé je dobře patrná právě na substantivu *lich^o*, které je na rozdíl od adjektiva doloženo ve všech západoslovanských jazycích ve významu ‘lichý počet’ (starší č., slk. a p. *lich^o*, kaš. *lěch^o*, ojedinělé východodolnolužické *lich^o* – srov. Schuster-Šewc 11: 841), ve starší češtině a polštině však také ‘neštěstí, něco zlého’ (Jungmann 2: 237; Linde 2: 633). Tyto negativní významy, spolu s personifikovaným ‘ďábel, zlý duch’, pak dominují ve východoslovanských jazycích.

Specifické, hodnotově spíše pozitivní významy najdeme v lužické srbštině, kde *lichy* znamená ‘svobodný, volný; holý’ (běžně v dl., k ojedinělému hl. dokladu viz výše). H. Schuster-Šewc (11: 843) předpokládá vývoj ‘zanechat, povolit’ → ‘volný, prázdný, holý’, jako pravděpodobnější alternativu navrhuje ‘lichý, nepárový’ → ‘zbavený něčeho’ → ‘svobodný, volný; holý’ (srov. i Jakubowicz 2010: 116). Přechodový význam ‘zbavený něčeho’ nacházíme i ve staroslověnině, staré ruštině a staré češtině a můžeme ho v kontextu výsledných lužických významů chápat doslovně (zbavený vlasů, chlupů → ‘holý’), nebo abstraktně (‘zbavený něčeho svazujícího, tíživého’ → ‘svobodný’).

Ne zcela triviální je také výklad některých významů v bulharštině. Pochopitelný je význam ‘divný’, jenž odráží divnost, nepřírozenost nepárovosti (srov. angl. *odd* ‘lichý’ i ‘divný’), odtud snad lze vyložit i významy ‘vrtošivý, rozmarný’ (chovající se divně, náladově apod.) a pak i ‘bujný, živý’ (k tomu však srov. i následující odstavec). Osamocený nářeční význam ‘tenký’ se významově takřka shoduje s lit. *liesas* ‘hubený’, při intenzitě a širí významových posunů psl. *lichŦ však není problém ho vyložit přes ‘nedostatečný, nuzný, špatný’.

Největší problém z hlediska vysvětlení vývoje významu psl. *lichŦ* se zdají představovat pozitivní významy ‘smělý, udatný, slavný, dovedný apod.’, které se

vyskytují ve východoslovanských jazycích. Dosavadní náčrty vývoje tohoto významu jdou většinou po linii ‘nadměrný’ → ‘silný’ → ‘smělý, udatný’ (Jakubowicz 2010: 116, 267; Sławski 4: 237; Sorokoletov 1966: 167). Jako potenciální paralelu lze uvést psl. **bujь* (srov. stsl. a str. *bui* ‘smělý’, br. dial. *buj* ‘silný (o větru)’, ‘smělý, tvrdohlavý’), pokud je opravdu z ie. **b^heuht-* ‘nabývat, růst’, což ale není jisté (srov. ESJS 2: 86). Vzhledem k tomu, že významový mezičlánek ‘silný’ není ve slovanských jazycích u adjektiva **lichь* prakticky doložen, se nám tato varianta nezdá nejpravděpodobnější. V.B. Silinová (1977: 54) vykládá významovou polarizaci adjektiva *lichь* ze dvou protikladných kvantitativních významů ‘převyšující normu’ a ‘nedosahující normy’, na jejichž základě se formovaly sekundární kvalitativní významy ať už společné většině slovanských jazyků jako ‘špatný, zlý, nedobrá’, či individuální pro jednotlivé jazyky jako ‘svobodný’ pro lužičtinu nebo ‘smělý, odvážný, udatný’ pro ruštinu (přejímá i ESBM 6: 14). U ruských významů si všímá toho, že se pojí především s pozitivními vlastnostmi souvisejícími s bojem, mládeneckými zábavami apod. Samotný vznik pozitivního významu ‘smělý, odvážný’ tedy vykládá pozdním lidovým přehodnocením původně negativního spojení *lichie ljudi*, jež se používalo pro zloděje, lupiče apod. Vzhledem k tomu, že v době feudalismu měli lupiči a zbojníci okrádající bohaté sympatie prostých lidí, došlo podle ní k významovému posunu na kladné vlastnosti ‘smělý, odvážný, dovedný’ (Silinová 1977: 53).

Výše uvedený výklad je jistě nápaditý (i když poněkud poplatný dobové třídní ideologii), domníváme se však, že by se postupné pronikání nového významu mělo projevit v ruských i jiných východoslovanských textech především lidového charakteru (od 17. století, kdy je podle Silinové doklad na spojení *lichie ljudi* ještě v původním významu), což není ten případ. Podle našeho názoru je pravděpodobnější jiný scénář vývoje. Pokud vyjdeme z ústředního praslovanského významu ‘lichý, nepárový’, nabízí se rozvoj spíše kvalitativní opozice, která vlastně ani nemá bipolární charakter a která vychází z dvojího možného vnímání ‘lichosti’: ‘zbytečný, nehodící se, špatný’ a ‘stojící samostatně, jedinečný’. První, negativní vnímání lichosti, spojené často i s magickými představami, ve slovanských jazycích – jak jsme viděli výše – jasně převládá, druhé je menšinové a vede ke vzniku některých pozitivních významů adjektiva **lichь*. K tomuto vývoji lze najít částečnou paralelu u angl. *odd*. To bylo přejato ze staroseverštiny ve významu ‘lichý, nepárový’ (původní význam ‘bod, úhel’ vychází z představy zašpičatělého bodce zbraně, resp. trojúhelníku, kde je jeden úhel třetí, ‘lichý’). Od 16. století je angl. *odd* doloženo i ve významu ‘divný’, ještě předtím v 15. století však v pozitivním významu ‘jedinečný, proslulý, vynikající’ (Onions 1966: 623). Pozitivní konotace významu ‘lichý, nepárový’ tedy mohou vycházet z představy ‘jedinečnosti, výjimečnosti’, k tomu srov. i význam ‘jedině, výlučně’ doložený ve starším srbském *lih* (RSA 11: 499; ESSJa 15: 100 je mylně uvádí jako adjektivum s významem ‘jediný, výlučný’). Takto by snad šlo vyložit význam ‘slavný’, který nacházíme v běloruštině a v příslovečné podobě *lichu* i v ruských nářečích jako ‘slavně,

skvěle, překrásně' (Sorokoletov 1966: 162), obtížnější by to však bylo s významy 'smělý, udatný' a 'živý, dovedný, obratný'. Je třeba dodat, že východoslovanské významy 'smělý, udatný' v sobě zahrnují odstín jisté nevázanosti, troufalosti a furiantství, srov. ukr. *lychy* 'lehkovážně, nespoutaně odvážný' (ESUM 3: 249, ESSJa 15: 102 podobný význam pro ukrajinštinu neuvádí) či výklad r. *lichój* jako 'udatný, nevázaný, furiantský' u P. Ja. Černycha (2: 486). Tyto významové nuance tvoří určité pojítko mezi významy 'smělý, udatný, odvážný' a lužickým 'svobodný, volný'. Vzhledem k tomu, že tento význam zase nelze oddělit od dalších lužických významů 'holý, prázdný', vycházíme pro všechny výše uvedené významy z přechodného významu 'zbavený něčeho', který vedle významů 'holý, prázdný' vyjadřujících určitý deficit může vést také k významům jako 'nevázaný něčím, volný', odtud pak vysvětlíme jak významy 'svobodný', tak i 'bujný, smělý, furiantský', vedle toho i 'dovedný, obratný'. Zdá se však, že je potřeba počítat i s výše zmíněným sémem 'jedinečnosti', který vede k významům 'slavný, skvělý apod.'.

Vedle adjektiva **lichŦ* a jeho substantivizovaných podob existuje ve slovanských jazycích i řada odvozenin, které odrážejí specifické významy jednotlivých jazyků a dotvářejí sémantickou pestrost celého slovotvorného hnízda. Tak např. odvozenina **lichota* pokračuje v dolní lužičtině ve významu 'svoboda', zatímco ve starší češtině má význam 'neupřímnost, podvod, faleš' (Jungmann 2: 327) a ve staropolštině 'zlost, zlé jednání, hřích; neštěstí, muka, strádání' (SSStp 4: 40); podobné negativní významy pak nacházíme i ve východoslovanských jazycích. Stsl. *lišiti* znamená 'odnímat, zbavovat, olupovat', v reflexivní podobě *lišiti se* potom 'strádat, mít nedostatek, zůstat stranou' (ESJS 7: 422), r. *lišit'sja* 'ztratit, pozbyt něco', stč. *lišiti* 'činit lichým, prázdným, zbavovat něčeho', starší české *lišiti se* 'stát se lichým'; v nové češtině však máme neutrální význam 'být rozdílný, jiný'. I přes nejasnosti ohledně slovotvorby patří k odvozeninám od **lichŦ* nepochybně i **lišajb*, jehož kontinuanty nacházíme ve všech živých slovanských jazycích (včetně makedonštiny, kde fundující adjektivum absentuje) ve významu 'kožní nemoc', ve slovenštině i 'noční motýl' (odtud i české *lišaj* proti *lišej* 'kožní nemoc').

Nejistá je etymologie psl. **lichva*, které je doloženo ve všech slovanských jazycích v podobných významech 'úrok z půjčené sumy', 'nepřiměřeně vysoký úrok' či 'půjčování na vysoký úrok' (ESJS 7: 422). Jeden výklad považuje slovo za starou výpůjčku z gót. **leihwa* 'půjčka' (Vasmer 2: 505; ESSJa 15: 98; Brückner 1957: 298 aj.); problémem však je, že je doloženo pouze sloveso *leihwan* 'půjčovat'. Jako druhá možnost se nabízí domácí odvození od psl. **lichŦ* (Martynov 1963: 93-96; Machek 1968: 333; Silinová 1977: 48, Schuster-Šewc 11: 842 aj.); zde je určitá potíž s výkladem významu a také s nezvyklým sufiksem *-va* místo očekávaného *-va*. Někteří autoři se snaží propojit oba výklady domněnkou o lidověetymologickém příklonění germánské výpůjčky k domácímu slovu (např. Sławski 4: 237). Vzhledem k hypotetičnosti gótské předlohy se nám však přece jen pravděpodobnější zdá domácí původ. Odvozenina by vycházela ze starého

významu adjektiva **lichъ* ‘nadměrný, přílišný’. Ve prospěch domácího původu hovoří i západoslovanská slovtvorná homonyma (případně homonyma z rozpadlé polysémie), která s **lichъ* (ovšem v druhotném významu ‘špatný, podřadný apod.’) souvisí nepochybně – kaš. *lēɣva* ‘neúrodné pole, špatné obilí; prostopášná žena’ (Borys/Popowska-Taborska 3: 166), č. a slk. dial. *lichva* ‘dobytek, drůbež’ (Jungmann 2: 328).

Psl. **lichъ* je příkladem adjektiva, které prošlo výraznými sémantickými změnami, způsobenými především specifickým starým významem ‘lichý, nepárový’, s nímž byly spojeny různé magické představy a jenž se stal východiskem k řadě sekundárních významů s často rozdílnými příznaky na hodnotové ose. Řadu z nich potvrzují sémantické paralely mimo slovanské jazyky. V distribuci skupin významů se projevují zajímavé rozdíly v jednotlivých areálech. Západoslovanské jazyky mají význam ‘lichý, nepárový’ doložen kromě češtiny jen periferně, převládají tam depreciativní významy ‘marný, klamný, nuzný, ubohý, špatný’, směrem k východu sílí význam ‘zlý, ničemný, nespravedlivý’. Svou specifičností v sémantické oblasti ukázala – nikoli výjimečně – lužická srbština svým významem ‘svobodný, holý’. Ve východoslovanských jazycích zcela zanikl význam ‘lichý, nepárový’ a místo toho se tam vedle významu ‘zlý, zlověstný, obtížný, surový’ vytvořil pozitivní význam ‘smělý, udatný, dovedný’. V západní části jihoslovanských jazyků jasně dominuje význam ‘lichý, nepárový’, na východní periferii jsou převážně v dialektech zachované rozmanité významy, které se však kromě významu ‘zlý’ nijak neshodují s významy ve staroslověnině, vycházející historicky z této oblasti.

V následujícím schématu předkládáme naši představu o sémantickém vývoji psl. **lichъ* do slovanských jazyků. Snažíme se v něm postihnout hlavní směry sémantického vývoje adjektiva, některé drobné významové nuance jsou tedy vypuštěny.

- ‘přebývající’ → ‘přílišný, nadměrný’
- ‘lichý, nepárový’ → ‘zbytečný, marný, falešný, ubohý’
- ‘zlý, ničemný, zlověstný, přinášející neštěstí’
- ‘divný, vrtošivý’
- ‘zbavený něčeho’ → ‘holý’
- ‘nevázaný, jedinečný’ → ‘svobodný’
- ‘bujný’ → ‘smělý’
- ‘obratný, dovedný’
- ‘slavný’

Zkratky jazyků a dialektů

angl. – anglický

b. – bulharský

br. – běloruský

č. – český

dial. – dialektní

dl. – dolnolužický

fin. – finský

gót. – gótský

hl. – hornolužický

ie. – indoevropský

kaš. – kašubský

lat. – latinský

lit. – litevský

lot. – lotyšský

něm. – německý

p. – polský

pomoř. – pomořanský

psl. – praslovanský

r. – ruský

ř. – řecký

s./ch – srbský a chorvatský

slk. – slovenský

sln. – slovinský

st. – starší

stč. – staročeský

sti. – staroindický

stp. – staropolský

str. – staroruský

stsl. – staroslověnský

ukr. – ukrajinský

Jiné zkratky

aj. – a jiné

apod. – a podobně

l.c. – loco citato (na citovaném místě)

např. – například

srov. – srovnej

s.v. – sub voce (pod heslem)

Literatura

Bańkowski A., 2000, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1–2, Warszawa.

BER = *Български етимологичен речник*, 1962-, ред. В. Георгиев, София.

Boryś W., 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.

Boryś/Popowska-Taborska 1994–2010 = Boryś W., Popowska-Taborska H., *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny*, t. 1–6, Warszawa.

Brückner A., 1957, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa.

Černych 1993 = Черных П.Я., *Историко-этимологический словарь современного русского языка*, т. 1–2, Москва.

ESBM = *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, 1978–2017, рэд. В.В. Мартынаў, Г.А. Цыхун, т. 1–14, Мінск.

- ESJS = *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*, 1989–2022, ed. E. Havlová et al., sv. 1–22, Praha.
- ESSČ = *Elektronický slovník staré češtiny*, 2006– [online], Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., oddělení vývoje jazyka 2006– [cit. 10. 6. 2023]. Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz>.
- ESSJa = *Этимологический словарь славянских языков. Пра斯拉вянский лексический фонд*, 1974–, ред. О.Н. Трубачев, т. 1–, Москва.
- ESUM = *Етимологічний словник української мови*, 1982–, ред. О.С. Мельничук, Київ.
- Fraenkel E., 1955–1965, *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg.
- Gebauer J., 1903–1916, *Slovník staročeský*, d. 1–2, Praha.
- Holub/Kopečný 1952 = Holub J., Kopečný F., *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha.
- HSSJ = *Historický slovník slovenského jazyka*, 1991–2008, ved red. M. Majtán, d. 1–7, Bratislava.
- Ivanov/Топоров 1965 = Иванов В.В., Топоров В.Н., *Славянские языковые моделирующие семиотические системы*, Москва.
- Jungmann J., 1834–1839, *Slovník česko-německý*, d. 1–5, Praha.
- Jakubowicz M., 2010, *Drogi słów na przestrzeni wieków*, Warszawa.
- Karulis K., 1992, *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*, 1–2, Rīga.
- Linde S.B., 1807–1814, *Slovník jazyka polskiego*, t. 1–5, Warszawa.
- LIV 2001 = *Lexikon der indogermanischen Verben*, Wiesbaden.
- Machek V., 1968, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha.
- Martynov 1963 = Мартынов В.В., *Славяно-германское лексическое взаимодействие древнейшей поры*, Минск.
- Matzenauer A., 1882, *Príspevky ke slovanskému jazykozpytu*, „Listy filologické“, roč. 9, čís. 1/2, s. 1–48; čís. 3/4, s. 177–224.
- Miklosich F., 1886, *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*, Wien.
- Onions C.T., 1966, *Oxford Dictionary of English Etymology*, Oxford.
- Pokorny J., 1959–1969, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bd. 1-2, Bern.
- Potebnja 1914 = Потебня А.А., *О доле и родных с нею существах*, Харьков.
- Preobraženskij 1958 = Преображенский А.Г., *Этимологический словарь русского языка*, т. 1, Москва.
- RJA = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 1880–1976, knj. 1–23, Zagreb.
- RSA = *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*, 1959–, Beograd.
- Schuster-Šewc H., 1978–1996, *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache*, Bd. 1–24, Bautzen.
- Silínová 1977 = Силина В.Б., *Семантическая структура словообразовательного гнезда (слова с корнем lich- в славянских языках)*, [In:] *Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования 1975*, отв. ред. Р.И. Аванесов, Москва, с. 34–56.
- Skok P., 1971–1974, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. 1–4, Zagreb.
- Sławski F., 1952–1982, *Slovník etymologiczny jazyka polskiego*, t. 1–5, Kraków.
- Smoczyński W., 2018, *Lithuanian Etymological Dictionary*, Berlin.

- Sorokoletov 1966 = Сороколетов Ф.П., *Из истории лексики (слова с корнем лих- в русских народных говорах и в литературном языке)*, [In:] *Лексика русских народных говоров*, ред. Ф.П. Филин, Москва ; Ленинград.
- SSSJ = *Slovník súčasného slovenského jazyka*, 2006–, ved. red. K. Buzássyová, A. Jarošová, d. 1–4, Bratislava.
- SStp = *Słownik staropolski*, 1953–2002, red. S. Urbańczyk, t. 1–11, Kraków.
- Vasmer 1964–1973 = Фасмер М., *Этимологический словарь русского языка*, перевод с немецкого и дополнения О.Н. Трубачева, т. 1–4, Москва.

References

- Bańkowski A., 2000, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, Vols. 1–2, Warszawa.
- BER = *Balgarski etimologičen rečnik*, 1962–, ed. V. Georgiev, Sofia.
- Boryś W., 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- Boryś/Popowska-Taborska 1994–2010 = Boryś W., Popowska-Taborska H., *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny*, Vols. 1–6, Warszawa.
- Brückner A., 1957, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa.
- Černych 1993 = Chernykh P.Ya., *Istoriko-etimologičeskij slovar' sovremennogo russkogo jazyka*, Vols. 1–2, Moskva.
- ESBM = *Etymalahichny slovník byelaruskaj movy*, 1978–2017, eds. V.V. Martynaw, H.A. Tsykhun, Vols. 1–14, Minsk.
- ESJS = *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*, 1989–2022, ed. E. Havlová et al., Vols. 1–22, Praha.
- ESSČ = *Elektronický slovník staré češtiny*, 2006– [online], Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., oddělení vývoje jazyka 2006– [cit. 10. 6. 2023]. Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz>.
- ESSJa = *Etimologičeskij slovar' slavyanskikh jazykov. Praslavyanskij leksičeskij fond*, 1974–, ed. O.N. Trubachev, Vols. 1–, Moskva.
- ESUM = *Etymolohichnyy slovnyk ukrajyns'koyi movy*, 1982–, ed. O.S. Mel'nychuk, Kyiv.
- Fraenkel E., 1955–1965, *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg.
- Gebauer J., 1903–1916, *Slovník staročeský*, Vols. 1–2, Praha.
- Holub/Kopečný 1952 = Holub J., Kopečný F., *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha.
- HSSJ = *Historický slovník slovenského jazyka*, 1991–2008, ed. M. Majtán, Vols. 1–7, Bratislava.
- Ivanov/Toporov 1965 = Ivanov V.V., Toporov V.N., *Slavyanskiye yazykovyye modeliruyushchiye semioticheskiye sistemy*, Moskva.
- Jungmann J., 1834–1839, *Slovník česko-německý*, Vols. 1–5, Praha.
- Jakubowicz M., 2010, *Drogi słów na przestrzeni wieków*, Warszawa.
- Karulis K., 1992, *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*, Vols. 1–2, Rīga.
- Linde S.B., 1807–1814, *Slovník języka polskiego*, Vols. 1–5, Warszawa.
- LIV 2001 = *Lexikon der indogermanischen Verben*, Wiesbaden.

- Machek V., 1968, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha.
- Martynov 1963 = Martynov V.V., *Slavyano-germanskoye leksicheskoye vzaimodeystviye drevneyshey pory*, Minsk.
- Matzenauer A., 1882, *Príspevky ke slovanskému jazykozpytu*, „Listy filologické“, Vol. 9, no. 1/2, pp. 1–48; no. 3/4, pp. 177–224.
- Miklosich F., 1886, *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*, Wien.
- Onions C.T., 1966, *Oxford Dictionary of English Etymology*, Oxford.
- Pokorný J., 1959–1969, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Vols. 1–2, Bern.
- Potebnja 1914 = Potebnya A.A., *O dole i srodnykh s neyu sushchestvakh*, Khar'kiv.
- Preobraženskij 1958 = Preobrazhenskiy A.G., *Etimologicheskij slovar' russkogo yazyka*, Vol. 1, Moskva.
- RJA = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 1880–1976, knj. 1–23, Zagreb.
- RSA = *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*, 1959–, Beograd.
- Schuster-Šewc H., 1978–1996, *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache*, Vols. 1–24, Bautzen.
- Silinová 1977 = Silina V.B., *Semanticheskaya struktura slovoobrazovatel'nogo gnezda (slova s kornem lich- v slavyanskikh yazykakh)*, [In:] *Obshcheslavyanskiy lingvisticheskiy atlas. Materialy i issledovaniya 1975*, ed. R.I. Avanesov, Moskva, pp. 34–56.
- Skok P., 1971–1974, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Vols. 1–4, Zagreb.
- Sławski F., 1952–1982, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Vols. 1–5, Kraków.
- Smoczyński W., 2018, *Lithuanian Etymological Dictionary*, Berlin.
- Sorokoletov 1966 = Sorokoletov F.P., *Iz istorii leksiki (slova s kornem lich- v russkikh narodnykh govorakh i v literaturnom yazyke)*, [In:] *Leksika russkikh narodnykh govorov*, ed. F.P. Filin, Moskva ; Leningrad.
- SSSJ = *Slovník súčasného slovenského jazyka*, 2006–, eds. K. Buzássyová, A. Jarošová, Vols. 1–4, Bratislava.
- SStp = *Słownik staropolski*, 1953–2002, ed. S. Urbańczyk, Vols. 1–11, Kraków.
- Vasmer 1964–1973 = Vasmer M., *Etimologicheskij slovar' russkogo yazyka*, perevod s nemetskogo i dopolneniya O.N. Trubacheva, Vols. 1–4, Moskva.

Summary

On the semantic differentiation of Proto-Slavic *lichŭ

The article deals with the semantic development of Proto-Slavic *lichŭ. This adjective has many disparate meanings in Slavonic languages which have predominantly developed from the Proto-Slavic meaning ‘odd, uneven’. The concept of ‘oddness, unevenness’ was mostly viewed as something undesirable and harmful which is reflected by meanings like ‘needless, futile, vain, wretched, evil, ominous etc.’. There is, however, also a group of positive meanings in Slavic languages, such as ‘free, daring, high-spirited, skilful, famous’. The semantic shift to these meanings has not been satisfactorily explained. We suggest a development via the meanings ‘free from sth, singular’ (partially attested in Old Church Slavonic and some other Slavic languages) as one of the possible directions of semantic development of *lichŭ from which the aforementioned positive meanings could be explained.

Keywords: Proto-Slavic; qualitative-evaluative adjectives; semantic development; enantiosemia.